

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ МАСАЛАЛАРИ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ
МАСАЛАЛАРИ**

№ 2

Қарши
“Насаф” нашриёти
2012

УДК 4с (Ўз)
ББК 81
Ў 17

Тўпламда ҳозирги кунда ўзбек тилишунослигининг муайян йўналишларида илмий тадқиқот ишларини олиб бораётган республикаимиз тилишунос олимлари ва тадқиқотчиларининг мақола-лари тартибланди.

Тўлам материалларидан ўзбек тилишунослиги бўйича илмий изланиш олиб борадиган тадқиқотчилар, филолог мутахассислар, она тили ва адабиёт ўқитувчилари, магистрлар, бакалавр босқичидаги талабалар фойдаланиши мумкин.

(Мақолаларнинг илмий ва фактик материаллари учун муаллифлар масъулдир.)

Тахрир хайъати:

Нормуродов М.Т. – ҚаршиДУ ректори
Ёзиев Л.Х. – ҚаршиДУ проректори
Нафасов Т. – профессор
Жумаев Т. – ф.ф.н.
Бахриддинова Б. – доцент.
Жабборов Х. – доцент.
Йўлдошева Н. – ф.ф.н.
Мусулмонова Н. – ф.ф.н.
Ўринова О. – ф.ф.н.
Худойназаров И. – ф.ф.н.
Ҳамраева Ё. – ф.ф.н.
Шукуров О. – ф.ф.н.

Такризчилар:

Хуррамов Қ. – ҚаршиДУ ўзбек тили ва адабиёти услубиёти кафедраси доценти, филология фанлари номзоди.

Бегимов О. – ҚаршиМИИ тиллар кафедраси доценти, филология фанлари номзоди.

Масъул муҳаррир:

Жумаев Т. – филология фанлари номзоди.

Т $\frac{4702620201-11}{376(02)2012}$ 11-2012

© Тўлам, 2012 й.

© “Насаф” нашриёти, 2012 й.

ISBN 978-9943-18-329-2

Босқич	Зарурият	Мақсад
1. Бошланғич таълим (I-IV синфлар)	Тил қурилиши таълими	Адабий тил меъёрларини сингдириш
2. Таянч таълим (V-IX синфлар)	Тил имконияти билан қуроллантириш ва ундан фойдаланиш малакасини ўстириш таълими	Ижодий тафаккурни юксалтириш, тафаккур маҳсулини нутқ шаронтига мос равишда тўғри ва раван ифодалаш
3. АЛ ва КХҚ	Соҳа тили ва соҳавий нутқ маданияти таълими	Мулоқот ва нутқ маданиятини ўстириш

МОРФОЛОГИК ВА ЛЕКСИК АСОСЛИ ҲАМРОҲ МАЪНО

Мусулмонова Н. (ҚаршиДУ)

Ҳамроҳ маъно, аввало, нутқий бўлиб, эмпирик ёндашувда у ўзига хос бўлмаган шаклга хос қилиб қўйилган ва шу боисдан, бу босқичда грамматик шаклнинг маъноси беҳад “қўпайтириб” юборилган. Бир қарашда маълум бир шаклга хос туюлган, аслида бошқа моҳиятга мансуб бўлган бундай нутқий ҳодиса грамматик иллюзия (алдаш)ни вужудга келтиради.

Ҳамроҳ маъно категорияли маъно билан диалектик боғланмаган ва унинг нутққа чиқиши умумий грамматик маъно томонидан белгиланмаган. У юзага чиқиши ҳам, чиқмаслиги ҳам мумкин.

Ёндош ва ҳамроҳ маъно муносабатини қуйидагича бериш мумкин:

лисоний	–	нутқий
барқарор	–	ўткинчи
УГМга дахлдор	–	УГМга дахлсиз
ижтимоий	–	индивидуал

Бир шакл учун ёндош бўлган маъно турли бошқа ҳодиса учун ҳамроҳ, бир шакл учун ҳамроҳ бўлган маъно бошқаси учун ёндош маъно сифатида юзага чиқиши мумкин. Масалан, «хурмат»

маъноси II шахс кўплик эгалик шакли учун, «сенсираш» маъноси эса II шахс бирлик шакли учун ёндош маъно бўлса, «хурмат» маъноси сон категориясининг *-лар* шакли, эгалик категориясининг III шахс кўплик шакли учун ҳамроҳ маъно ҳисобланади.

Ёндош маънога нисбатан ҳамроҳ маъно, нутқий инъикос бўлганлиги туфайли, беҳад ранг-баранглиги ва зиддиятлилиги билан ажралиб туради.

Морфологик ҳамроҳ маъно. Морфологик ҳамроҳ маънолар орасида яна фарқловчи чизик ўтказиш мумкин. ГШлардаги айрим ҳамроҳ маъно морфологик категориялар доирасида бўлса, айримлари ГШ мансуб ГКга хос бўлади. Бу маъно ГШ УГМсига мансуб бўлса-да, буни ифодалашга хосланмаган бўлади, нутқ вазиятидан келиб чиқиб, баъзан бу масъулиятни ўз зиммасига олиши мумкин. Қиёсланг:

1. *Ақллари борми?* – *укасига истехзоли кулди Салим.*
2. *У кишининг фикрлари бизга маъкул.*

Биринчи гапда *ақллари* сўзшаклидаги *-лари* эгалик шакли “кесатиш” маъноси ҳам (аслида *ақлинг*), шунингдек, шаклдан II шахс, бирлик маъноси ҳам англашилмоқда. Кесатиш, умуман, эгалик категорияси УГМсига дахлдор эмас. Лекин “II шахс бирлик” маъноси категориянинг *-(и)нг* шаклига хос категориал маъно бўлиб, *-лари* шакли бу маънони ифодалаш учун хосланганлик ва унга вақтинча “ёпишган” тажалли ҳисобланади. Унинг бундай хусусиятга эгалиги ушбу “ноқулай” ифодаловчи билан нутққа чиқиши учун зарур нутқий шаронт, боғлиқ қуршов талаб қилаётганлиги билан ҳам белгиланади. Зеро, гапдан “укасига истехзоли кулди Салим” муаллиф гапи олиб ташланса, *-лари* шаклидан англашилаётган ушбу ҳамроҳ маъно уқилмай қолади. Сон категорияси кўплик шакли *-лар* учун “бирлик”, нисбат категорияси аниқ нисбат шакли учун “ўзлик”, майл категорияси буйруқ-истак майли *-син* шакли учун “шарт” ва ҳоказо маънолардан саналади.

Сон категорияси *О* шакли орқали ифодаланадиган “биргалик” (нисбат УГМсига хос) ўзгалоовчи категориясидаги тарз-тус (ҳаракат тарзи), тасдиқ-инкор (кесимлик категорияси), замон (замон категорияси), замондаги истак, шарт маънолари умуман бошқа морфологик категорияларга хос ҳамроҳ маъно ҳисобланади.

Лексик ҳамроҳ маъно. Лексик ҳамроҳ маъноларнинг субстанциясини, илдизини лексик сатҳдан қидириш лозим. Лексик ҳамроҳ маънони маълум бир муайян лексик семемасининг грамматик маъно сифатида жузъийлашувни сифатида қараш маъқул эмас. Улар маълум бир лексик гуруҳларга, сўз туркумлари умумий маъносига хос нутқий тажаллилар ҳисобланади.

Сон категориясининг *-лар* кўplik шакли айрим ҳолларда предметларнинг ноаниқ кўплигини ифодалаш билан биргаликда уларнинг хилма-хиллиги, турли-туманлиги маъноларини ҳам ифодалайди. Масалан:

1. *Ота-она, ошина-огайниларни соғиниб, юрак-бағримиз қон эзилиб юраверайлик.* (Ж.Абдуллахонов)

2. *– Ҳаммаси бўлади, – деди у ўзига, – боғлар ҳам, гуллар ҳам, тўй-томошалар ҳам.* (Ж.Абдуллахонов) “Бу ерда *ошина-огайнилар* – “кўп ва ҳар хил” ошина-огайни, *тўй-томошалар* – “кўп ва ҳар хил” тўй-томоша” (107,134).

Ўзбек тилида бу маъно ҳар хил бирликлардан *турли, турли-туман, хилма-хил, ранг-баранг, турфа* каби лексик бирликлардан иборат луғавий-маъновий гуруҳнинг умумий архисемасидир. Шу боисдан *-лар* кўplik шаклидаги мазкур ҳамроҳ маънони лексик моҳиятларнинг сон категорияси воқеланишидаги тажаллиси дейишга асослар етарли.

Келишик категорияси шаклларидаги сабаб, мақсад, киёс, белги, тенглик, сон категорияси шаклларида хос жуфтлик, куршов, нисбат шаклларидаги галма-гал бажариш, ўрин-жой алмаштириш маънолари ана шу маънолар сирасига мансубдир.

Умумий омилнинг таъсири натижасида шаклларда “кучайтирув” (*-лар* кўplik сон шакли) “кесатик” (эгаллик категорияси I, II, III шахс кўplik шакллар) майл категориясидаги турли хил услубий маънолар вужудга келади.

Адабиёт:

1. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология / Масъул муҳаррир Ғ.А. Абдурахмонов ва б. – Т.: Фан, 1972.

Самарқанд – Шарқ оламининггина эмас, дунёнинг қадимий шаҳри. У қадимий шаҳар номи сифатида ўзбек тили, умуман, Шарқ мамлакатларининг палеополисони саналади. Самарқанд полисонимини ҳозирги ўзбек тили ва эроний тилларнинг морфологик тузилиши, морфема таркиби, сўз, умуман, атоқли отларнинг ясалиш тизими, лексик таркиби нуқтан назаридан икки қисмга ажратиш мумкин: Самарқанд – самар+қанд.

Полисоним таркибидаги **қанд** сўзи – **кент/кенд/кант/қанд** индикаторининг (объект турини билдирадиган сўз) товуш ўзгарган шакли. Маъноси – тевараги девор билан ўраб олинган жой, ичида одамлар яшайдиган турар жой, ташқариси девор билан қуршалган маскан, девор билан тўсилган жой, уй, ҳовли, кўрғон, сарой, қишлоқ, энг сўнгги маъноси – шаҳар. Бу сўз туркий тилларнинг X–XI–асрлар ўтмишида мустақил сўз сифатида қўлланган. “Девону луғотит турк” даги маълумотларга кўра, “**кент** – шаҳар, ўғузлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ. Кўпчилик турклар наздида вилоятдир”. “**Кен** – кун чиқар томондаги ҳар бир шаҳарга **кен** дейдилар. Бу сўз **кенднинг** қисқарганидир” (11:1, 327 – 330). “Авесто” матнида **kata**, ўрта форс тилида **kada** – уй (5: 271). **Кент/кенд/кант/қанд** сўзи ва унинг турли товуш нусхаларининг ўрта асрлар ва ундан олдинги даврлардаги маънолари асосида Самарқанд шаҳри номини Самар кўрғони, Самар шаҳри тарзида изоҳлаш мумкин.

Номнинг бош қисми бўлмиш **самар** сўзининг маъноси нима, морфологик тузилиши, морфема таркиби қанақа? Тарихий, лисоний жиҳатдан бир неча асрлардан бери илм, фан, маърифат-у маънавият аҳлини ўйлантириб келаётган мураккаб, жумбоқ масалалардан саналади. Тарихнавислар, солномачилар, хотиранавислар, тилшунос-у адабиётшунослар зикрланган сўзни эроний, туркий, араб ва бошқа тиллар бирликлари асосида изоҳлаб келаётганлиги маълум.

Самарқанд номининг талқини дастлаб туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили базасида яратилган. Абу Райҳон Беруний ном таркибидаги **самар** сўзини туркий **самиз** (маърифат) сўзига нисбат берган, Самизқанд номи ўзгариб Самарқанд қиёфасига

нинг бир тури сифатида инкор боғловчиси саналиб келган. Ғ.Абдурахмонов эса уни инкор боғловчиси деб аташ билан бирга, унда юкламалик хусусияти ҳам борлигини кўрсатди. Ҳақиқатан ҳам, бу ёрдамчи ҳам боғловчилик, ҳам юкламалик вазифасини бажаради”.

Таҳлилга тортилган асарларда, асосан, -ку, -а, -ю, -ки, -да каби юкламалар қўлланган. Булардан айримларини кўриб ўтамиз:

1) ... чеканкани бугун ҳам тамомламабсан-ку! Уялмайсанми бола-чақангни олдиди!

Бу гапларда таъкид юкламаси -ку ва сўроқ юкламаси -ми қўлланган.

2) Гапларини эшитдингиз-а? ... – Қизиқ экансиз-а, кув,- деди менинг соддалигимдан кулиб Саидахмад ака. – Саводсиз раҳбар йўқдай гапирасиз-а!

-а юкламаси юқоридаги мисолларда сўроқ маъноси билан биргаликда таажкубланиш, хайрон бўлиш маъноларини ҳам ифодалаб келмоқда.

3) У ётган жойидан дик этиб санчиб турди-ю, чопонини атил-ташил елкасига илиб, ўқдай ташиқарига отилди. Ҳол-аҳвол сўрашиб, бирор тилладан чой ичиб улгурмасимиздан эшик тарақлаб очилди-да, остонада раис буванинг энтиккан невараси кўринди...

Бу гапларда қўлланган -ю ва -да юкламалари таъкид маъносини ифодалаб келмоқда. Устоз О.Шарафиддинов асарларида кўпроқ мана шу каби юкламаларни қўллар эканлар, булар матн қисмларини боғловчи муҳим воситалардан бири деб ўйлаймиз.

Адабиётлар:

1. Тўхсонов М. Макротекст и система средств выражения его когерентности в узбекской художественной речи. АКД. Т., 1987.

2. Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси. НДА. Самарқанд. 1994.

3. Шаҳобиддинова Ш., Исҳоқов З. Матн ва уни боғловчи воситалардан бири//ЎТА. 2004, 6-сон.

МУНДАРИЖА

1. Баҳриддинова Б. Замонавий ўзбек пунктуациясининг долзарб масалалари.....	3
2. Бозорова Д. Морфологик вариантдош бирликлар ва меъёр.....	7
3. Бутунбоева Т.А. Шоир маҳорати ҳақида мулоҳаза.....	9
4. Дадабоев Ҳ. “Девону луғотит турк”даги омонимлар хусусида.....	12
5. Жабборов Х. Дехқончилик лексикасида касб-хунарни ифодаловчи сўзлар.....	21
6. Жумаева К. от- лексемасининг шаклланиш омиллари ҳақида.....	24
7. Жумаев О. Реклама, унинг шаклланиш даври ва реклама матнларининг айрим лисоний жиҳатлари ҳақида.....	27
8. Жумаев Т. Ҳозирги ўзбек тилида сўз моддий таркибининг ўзгариши ҳақида.....	31
9. Jo'raqobilova H.X. Metaforizatsiya – fransuz tili frazeologik fondi boyishining muhim omili sifatid.....	34
10. Йўлдошев Б. Ўзбек ономастик лексикографияси ва топонимик луғат турлари ҳақида.....	38
11. Йўлдошев И. Қўлёзма асар турларини ифодаловчи терминлар.....	43
12. Йўлдошева Д. Ўзбек тилидаги орнитонимларнинг структурал таснифи ҳақида.....	50
13. Йўлдошева Н. Ўзбек тилшунослигида сўз – гаплар тадқиқи.....	55
14. Кенжаева С. Кенжаева Д. Исм – истаклар ҳақида.....	57
15. Марқаев К., Шеркулов С. Этник номлар таҳлилига доир.....	63
16. Менглиев Б.Р. Тил илми ва таълими: зарурият ва анъана.....	66
17. Муслуимонова Н. Морфологик ва лексик асосли ҳамроҳ маъно.....	70
18. Нафасов Т. Санг-вар-канд номи.....	73
19. Нафасова В. Ўзбек тилида сифат паронимларнинг маъновий муносабатлари.....	91
20. Омонтурдиев А. Ж., Раимназарова Н. Жавобли луқмалар – лингвوماданиятнинг ўрганиш объекти сифатида.....	97

21. Раҳматуллаева Ш. Грамматик шаклларнинг миллий маданий семантикасига доир.....	99
22. Саидноманов А. Тиббий терминлар хазинаси.....	103
23. Темиров Ш. Олтинтепа ороними.....	107
24. Тожиёва Г. Она тили дастуридаги миллий ўзлик туйғусини ўстирувчи омиллар.....	110
25. Тўраева У. Абдулла Орипов шеърини лексикасининг субстанционал талқини.....	113
26. Убайдуллаев А. “Луготи туркий”даги истеъмолдан чиққан сўзлар.....	116
27. Усмонова М. Таркиби соддалашини асосида шаклланган сўзлар.....	119
28. Холбоева М. М. -са экан + -са воситали қўшма гаплар семантикаси.....	121
29. Худойназаров И., Тўраева Ш. Ўзбек тилида антропоиндикаторлар.....	123
30. Худойберdiyeva М. XV–XVI asrlarga doir kasb-hunar leksikasi.....	126
31. Хирратов Қ. Folklor asarlarida soʻz yasalishi.....	128
32. Шодмонова Д. Тил метафораси ва бадий метафора	133
33. Шукуров О., Кенжаев Т. Ҳаракат тарзи шаклларининг ўрганилиш тарихидан.....	135
34. Элмуродова Л. Функционал-семантик майдон чеккасининг лисоний хусусиятлари.....	142
35. Эназаров Т., Даурова Х., Рихсиева К. “Ўзбек номшунослиги” курсида қўлланилган таҳлиллар талқини.....	146
36. Ўринова О. Қашқадарё лексикасида қорамол анатомияси ва унда учрайдиган касаллик номлари.....	148
37. Ҳамидов З. “Сабъан сайёр”да сариқ рангли ифодаловчи сўзлар синономияси.....	153
38. Ҳамраева Ё. Тил таълимида идеографик лугатнинг афзалликлари.....	155
39. Ҳамраева Х., Ходжанова А. Озод Шарафиддинов асарларида юкламаларнинг қўлланиши.....	158

ИЛМИЙ – УСЛУБИЙ НАШР

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ МАСАЛАЛАРИ

№ 2

Мухаррир:	М. Муродов.
Техник муҳаррир:	Ч.Раҳмонов.
Мусаххихлар:	Н. Йўлдошева, Г. Тожиёва.
Муқова безакчиси:	Ш. Холмуродова.

ИБ 2342

Нашриёт лицензия № А1 139, 27.04.2009 йил. Теришга 04. 02. 2012 йилда берилди. Босишга 22. 02. 2012 йилда рухсат этилди. Бичими 60x84¹/₁₆, офсет қоғози. Times New Roman гарнитураси. Офсет усулда чоп этилди. Шартли босма табоғи 9,53. Нашр босма табоғи 9,20. 8-2012-шартнома. 09-буюртма. 100 нусхада. 164 бет. Эркин нархда.

«Насаф» нашриёти, 180118, Қарши шаҳри, Мустақиллик шоҳ кўчаси, 22-уй.

Қаршиполиграфнашр МЧЖда чоп этилди. 180118, Қарши шаҳри, Мустақиллик шоҳ кўчаси, 22-уй.